

„Sok jámbor kívánja, ha e Szent Bibliát magyar nyelven láthatnája és olvashatnája”

Magyar nyelvű Bibliák a korai újkorban (1)

Nehéz megfogalmazni, kinek mit jelent a Biblia, a Szentírás. Másként fontos egy hívőnek, másként egy nem vallásos embernek, aki azért lehet rendszeres bibliaolvasó is. Egyvalami azonban összeköti a hívőt és a nem hívőt: a Könyv tisztelete és szeretete. Az anyanyelven való olvasás gondolata nemcsak a reformációhoz köthető, már a korábbi századokban is megjelent. Programszerűen azonban a protestantizmus hirdette és valósította meg. A 16. században sorra jelentek meg a nemzeti nyelvű olvasmányok.

Melius Juhász Péter, a jeles debreceni prédikátor írja 1565-ben Váradon megjelent könyve előszavában: „Miként a prédikátorokat, azt kívánja Isten, hogy valaminémű nyelven a juhok vadnak, azon nyelven prédikáljanak az híveknek, és ne bolondoskodjanak az idegen, értelem nélkül való szóval. Így a Bibliát is azt akarja, hogy mindenféle nyelven legyen, s mindenek értsék az ő akaratját. A zsidóknak is a Bibliát közönséges nyelven íratta, hogy minden férfiú, asszonyállat érezze, tanulja, értse belőle Ura akaratját. Hát ördög tanácsán járnak, akik azt károgják, hogy nem kell a Bibliát, semmi conciókat magyar nyelven csinálni. Ezeket kárhóztatja az Úr a prófétával.” A Biblia magyar nyelven való rendszeres olvasásához azonban hosszú út vezetett.

Az előzmények

Kézírtos bibliafordítások

A Biblia magyar nyelvre fordításának története a 15. század közepén kezdődött. Hirtelen virágzásnak indult a magyar nyelvű vallásos irodalom, s ez a virágzó korszak a 16. század első harmadáig tartott. 45 magyar nyelvű kódex maradt fenn ebből a korszakból. Ezen nyelvemlékeink a magyar nyelv- és irodalomtörténet legjelentősebb forrásai közé tartoznak. Általában férfi szerzetesek másolták őket latinul nem tudó társaiknak. Ismerünk azonban női másolókat is, például Ráskai Lea Domonkos-rendi apácát, aki a nyulak-szigeti (a mai Margitsziget) apátságban szolgált, s valószínűleg ő volt a könyvtáros is. A könyvek kizárólag a vallási elmélyülést szolgálták, ezért is díszítetlenek, s olcsó papírra írottak. (Kivétel például a *Festetics-kódex*, amely Kinizsi Pálné Magyar Benigna számára készült.)

Nyelvemlékeinkben a bibliai olvasmányok sokféle változatban bukkannak fel. Rendszeres, bár nem teljes bibliafordítás a *Huszita Bibliaként* számon tartott verzió, melynek részleteit a *Bécsi* (1450 körül), a *Müncheni* (1466) és az *Apor-kódex* (15. század vége) őrizte meg másolatban. (A fordítás huszita eredete újabban ismét kérdésessé vált.) Rendszeres, de hiányos fordítás a *Jordánszky-kódex* (1516–1519) is.

Az *Érdy-kódex* összeállítója, a Karthauzi Névtelen tekinthető a legtudatosabb szerzőnek. Latin nyelvű előszavában elmondja, hogy a latinul nem tudó, de olvasni akaróknak (az „együgyű” – azaz egyszerű – apácáknak és a laikus testvéreknek) szeretne épületes, magyar nyelvű olvasmányokat adni. „Míg a más nyelveket beszélő népeknek többnyire

teljes anyanyelvre fordított Bibliájuk van”, a mi nemzetünknek nincs még magyar nyelvű Bibliája. S azért is van szükség ilyen olvasmányokra, mert hazánkban is felütötte fejét a „lutheri eretnokség”.

A kéziratosság korából külön ki kell emelni *Bátori László* pálos szerzetest, aki magyar nyelvre fordította vagy másolta a Bibliát – a kérdés eldönthetetlen, munkájáról ugyanis csak rendtársa, Gyöngyösi Gergely rendtörténetéből tudunk.

A bibliai históriás énekek

A verses epikus formák voltak a 16. században a legkedveltebbek, ezek közül is a históriás énekek a legnépszerűbbek. Mivel gyakorta hasznos tanulságot tartalmaztak, nevelő céllal íródtak, s mivel „igaz történetet”, nem holmi hitvány fikciót verseltek meg, a kor közgondolkodása e műfajban többnyire nem talált kivétnevelőt. Kezdetben a bibliai históriás énekek voltak túlsúlyban, ezek többnyire az *Ószövetség* történeteit verselték meg, a „tudatlan község” – a reformáció sajátos népművelésigényének megfelelően – innen ismerhette meg a Bibliát s persze a szükséges tanulságot. A bibliai históriák (noha egy vallási mozgalom irodalmi propagandaeszközei voltak) hallgatóságra, olvasókra gyakorolt hatása nem a belőlük levont tanulságokban rejlett, hanem az elbeszélte események érdekes, regényes történetében. Ezzel akarva-akaratlanul érdeklődést ébresztettek a világi tárgyú történetek iránt is.

Bibliafordítások a 16. században

1. ábra. Luther Márton (1483–1546)

Luther Márton a keresztény nemességhez írott 1520-as kiáltványában annak az igénynek adott hangot, hogy a gyermekek napi leckét kapjanak az Újszövetségből, s ilyenformán kilenc-tíz éves korukra teljesen ismerjék meg annak tartalmát. Ám a parasztháborút követően, s a Szentírás heterodox értelmezéseinek elburjánzását látva megváltoztatta véleményét, s azt hangoztatta, hogy az egyháznak ellenőriznie kell a nép bibliahasználatát. A wittenbergi reformátor igen hamar feladta a Biblia-olvasás mindenkinek szóló programját, és a bibliaolvasás szabadsága helyére a kátétanulás kötelességét állította. Jó oka volt az óvatosságra, „megremült az egyén és a Biblia személyes kapcsolatából származó következményektől”, azaz visszaretent a parasztháborútól.

A kálvinista hagyomány sem hagyta az értelmezést bárki kényére-kedvére. Kálvin János, a genfi reformátor maga soha nem hirdette meg a bibliaolvasás programját. Nála nem az olvasás, hanem a helyes magyarázat a fontos. Kálvin nem engedett mindenki számára szabad hozzáférést a Bibliához. „Vaskos héjú kenyér ez”, mondta. Isten, hogy az övét táplálja, azt kívánta, hogy a „kenyeret felszeljék, szájunkba tegyék, sőt meg is rágják számunkra”. Szent Pál jól rámutat a Szentírás kapcsán, hogy „nem elegendő, ha ki-ki magányosan olvas, hanem a helyes tanultsághoz az is szükséges, hogy az ezen alapuló tanítás is eljusson fülünkhöz, s hogy a prédikációt is hallgassuk”.

Sem a lutheri, sem a kálvini tanok alapján létrejött egyházak nem állítják a bibliaolvasás kötelességét a hívek elé. Az olvasás jogát nem tagadják, de az üdvösség elnyeréséhez

2. ábra. Kálvin János (1509–1564)

az egyéni bibliaolvasáson keresztül, a papság közvetítése nélkül, egyik protestáns felekezett sem enged utat.

Magyarországon a Biblia és a protestantizmus viszonya sajátosan alakult, s eltér mind a lutheri, mind a kálvini hitújítás eredeti gyakorlatától. Hazánkban a bibliaolvasás mindenkinek szóló programját éppen úgy nem a hitújítás hozta, ahogy eredetileg sem Luthertől, hanem a neves humanistától, Erasmustól származik a gondolat.

A 16. századot tekintve azt mondhatjuk, hogy ez „a magyar bibliáért vívott küzdelem” százada, ekkor jelentek meg az első nyomtatott, magyar nyelvű bibliafordítások: 1) 3 erasmista fordítás; 2) 14 részleges protestáns fordítás; 3) 1 teljes református fordítás (*Vizsolyi Biblia*, 1590). A 17. században jelent meg az első teljes, katolikus Biblia-fordítás (Bécs, 1626); valamint ez a század a protestáns bibliakiadások százada is: 5 kiadás jelent meg. Ekkor dőlt el, hogy a vizsolyi lesz a magyar protestáns Biblia. Károlyi Gáspár és munkatársainak fordítása lett a legtöbbször és

legnagyobb példányszámban kiadott magyar nyelvű könyv, amelynek hatása a magyar nyelvre, irodalomra és kultúrára egyaránt igen nagy.

A magyarországi erasmisták

A 16. századi bibliafordítások részben a humanista filológia jegyében születtek meg, ennek kapcsán pedig elsősorban a neves németalföldi humanista, Rotterdami Erasmus nevét kell megemlítenünk. Filológiai tevékenységének legfontosabb eleme bibliakritikai munkássága: Szent Jeromos latin nyelvű bibliafordításánál (Vulgata) pontosabb és hitelesebb szöveget akart elkészíteni a források tudományos igényű vizsgálata alapján. Ennek eredménye lett a Bazelben, 1516-ban megjelent görög–latin nyelvű *Újszövetség*-kiadása és kommentárjai. A magyarországi fordítók is az ő szellemében kezdtek munkájukhoz.

A magyarországi erasmisták (Komjáti Benedek, Pesti Gábor, Sylvester János) részfordításokat készítettek. Számukra a magyar nyelvű Biblia eszköz volt arra, hogy megteremtsék a magyar irodalmi nyelvet, s a tudós világnak is meg akarták mutatni, hogy a magyar nyelv is alkalmas a fordításra. A 16. századi hitújító reformátorok, majd a 17. század első felében meginduló katolikus reform és az ellenreformáció képviselői viszont célnak tekintették a Biblia fordítását azért, hogy a maguk konfesszionális igazát bizonyítani tudják. A bibliafordítások előszavaiban is megfogalmazódik a tanult protestáns prédikátorok célja,

3. ábra. Rotterdami Erasmus (1466–1536)

a Biblia magyar nyelvre fordítása. A fordítások révén azt is igazolni akarták, hogy a magyar éppoly szent nyelv, mint a héber, hiszen a Szentírás erre a nyelvre is lefordítható.

A folytonosság az erasmista és a protestáns bibliafordítók között jól érzékelhető, s az előszavakat egymás mellé téve a protestáns bibliafordítóknál is kiviláglik az erasmisták által kitűzött cél, vagyis a „bibliaolvasás mindenkinek szóló programja”. A reformáció kezdeti szakaszában is a Biblia népszerűsítése volt az egyik fő feladat.

Magyarországon az első erasmista bibliafordító Komjáti Benedek volt. Frangepán Katalin azon kérése, hogy fordítsa le Szent Pál leveleit, hízelgő felkérés volt számára. Természetesen kezdetben szabadkozott, a „szinte kötelező formulát” alkalmazta, mikor kicsiny és elégtelen voltára utalt, de felelős és öntudatos humanistához illően elvállalta e nemes feladatot. Fordítása Krakkóban, 1533-ban jelent meg. Előszavában emleget egy magyar nyelvű kézírásos fordítást, amelyet nem tartott helyes verzióknak. Ez is arra ösztönözte, hogy egy helyes fordítást készítsen el.

Pesti Gábor mondható a legtudatosabbnak a magyarországi erasmisták közül, s latin nyelvű előszavában Erasmust idézve szól és érvel a nemzeti nyelvű bibliafordítások hasznáról: „Ó bárcsak minden nyelvre átültetnék ezt – mondja –, hogy ne csak a skótok és ibérek, hanem a törökök és szaracénok is olvashatnák és megismerhetnék. Hiszen ebből énekel valamit a szántóvető az eke szarvánál, ebből dúdol a szövőszékénél a takács, ilyesféle történetekkel enyhíti az utazó unalmát, és ezen alapul a keresztények minden beszélgetése, hiszen nagyjából olyanok vagyunk, mint a mindennapi beszélgetéseink.” Míg a filológiai felkészültséget a szakírók általában Komjáti és Sylvester fordításaikor emelik ki, addig Pesti legnagyobb erényének tömörségét, művésziességét tartják. Fordítása 1536-ban Bécsben jelent meg.

Sylvester János Nádasdy Tamás sárvári birtokán kezdett neki az *Újtestamentum* lefordításának. E munka kedvéért állította fel az ország első magyarul nyomtató nyomdáját, s itt jelent meg fordítása

1541-ben. Nagy hátrányának tartják, hogy íző nyelvjárásban készült, s a gót betűtípus nehézkessé teszi az olvasást. Ez egyben az első magyarországi magyar nyelvű könyvünk. Amiről még nevezetes ez a könyv, az az olvasóhoz szóló ajánlás, amelyet Sylvester időmértékes versben írt meg: Az magyar népnek, ki ezt olvassa. „Proféták által szolt rigen néked az Isten, / Az kit ígirt, imé vígre megatta fiát...”

A 16. századi részfordítások közül ki kell emelnünk a kolozsvári műhely kiadványait. Erdélyben Heltai Gáspár vezetésével egy tudós kör működött, amely a magyar nyelvre fordított Bibliát hat kötetben jelentette meg. A munkát már kezdetben is többen végezték, a fordítómunka szervezője azonban Heltai Gáspár volt. A fordítás első részének előjáró beszédében olvashatunk a legtöbbet a munka módjáról és körülményeiről. Részletes beszámolót kapunk arról, hogyan osztották fel egymás között a munkát aszerint, hogy melyikük volt járatosabb az egyes tudományokban. Szükség van a magyar nyelvű Bibli-

4. ábra. Sylvester János bibliafordítása
(Sárvár-Ujsziget, 1541)

ára, „mert nem igen sokan vadnak közzetünk, magyarok közt, kik csak annéra is tudjanak deákul, hogy a deák Bibliát csak betű szerint is értsék”. Fejedelmeink nem fordítottak erre figyelmet, nekik kellett volna elvégezni ezt a feladatot, most azonban Csáki Mihály költséget nem kímélve segítséget nyújtott a kolozsvári fordítóknak.

Ugyancsak a teljes Biblia magyar nyelvű fordítását szerette volna megvalósítani a debreceni prédikátor, Melius Juhász Péter, azonban Heltaiékhoz hasonlóan neki sem sikerült. Két ilyen munkájáról tudunk, amelyekből ma is van példányunk. *Szent Jób könyve* 1565-ben Váradon, *Az két Sámuel könyveinek és az két királi könyvek* Debrecenben jelent meg ugyanabban az évben.

A magyar nyelvű bibliafordítók sorában a következő Károlyi Gáspár gönci református lelkész. Az ő nevéhez kötjük az első teljes magyar nyelvű Biblia létrejöttét (Vizsoly, 1590). A dicsőség azonban nemcsak Károlyié, mert ő is társakkal dolgozott. A teljes Biblia magyar nyelven való megjelenése a többi

nemzethez viszonyítva késeinek mondható, hiszen mire kinyomtatják, már megjelent például a német, az olasz, a katalán, a cseh, a lengyel, az angol nyelvű Szentírás.

A saját korában már idősek számító Károlyi Gáspár (1530 k.–1591) nem volt ott naponta a három faluval távolabb levő vizsolyi nyomdában, a gönci iskola diákjai vállalták a kapcsolattartás gyakorlati részét: hozták és vitték a leveleket és a korrektúraíveket. 1590 elején rövid ideig a 16 éves Szenci Molnár Albert is részt vett ebben a nagyszabású munkában. Ez (is) indította arra, hogy később javított formában, újra megjelenesse ezt a bibliafordítást.

A magyarság szerencséje, hogy Károlyi Gáspár a magyar nyelv művésze volt. Nagyhatású szöveget alkotott. Fordítása később számtalan kiadásban jelent meg. Egyszerű emberek és szellemi kiválóságok egyaránt olvasták. Így lett a *Vizsolyi Biblia* a magyar nyelv mércéje. Akár tudjuk, akár nem, ma úgy beszélünk magyarul, ahogyan Károlyi Gáspár több mint négyszáz évvel ezelőtt leírta.

5. ábra. Vizsolyi Biblia, 1590

Imre Mihály irodalomtörténész legutóbbi felfedezése eldöntötte azt a kérdést, hogyan dolgozott a fordítói munkacsoport. A Biblia szövegét láthatóan felosztották egymás között. Károlyi irányításával 1586 körül fogtak hozzá az egységesítésnek s a nyomdai kézirat előkészítésének.

A 17. század, a bibliakiadások kora

A következő évszázad a protestánsok számára a magyar nyelvű, teljes bibliakiadások évszázada. Az előszavak tanúsága szerint a Biblia-kiadók legfontosabb szándéka az volt, hogy a sajtó- és egyéb hibákat kijavítsák, s a lehető legtökéletesebb, leghelyesebb szöveget adják az olvasók, a hívő emberek kezébe. Másik oknak a Szentírás hiányát hozzák fel a kiadók. Minden esetben kevésnek bizonyultak a kiadott példányok, és hamar el is használódtak.

Szenci Molnár Albert tudatosan készült a Vizsolyi Biblia újrakiadására. „Szent szövegként kezelte” Károlyi munkáját. 1608-ban Hanauban, majd 1612-ben Oppenheimben je-

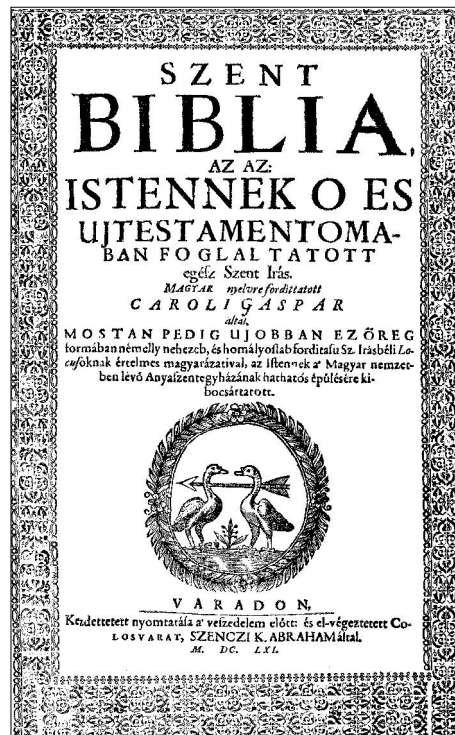
lente meg bibliakiadásai. Ő is arra hivatkozik, hogy az 1590-ben kiadott Biblia elfogyott, és mind a sajtó-, mind a helyesírási hibákat ki kellett javítani, azaz kiadása nem a *Vizsolyi Biblia* egyszerű, mechanikus reprodukálása volt. Az 1608-as edíció negyedréti alakban jelent meg, az 1612-es viszont már nyolcadrét, „kised” alakban; ez azt jelentette, hogy a hívő valóban kézbe vehette, magával vihette az istentiszteletre a Bibliát. (A *Vizsolyi Biblia* hatalmas kötetét elég nehezen lehetett használni.) Szenci Molnár 1608-as kiadásának előszavában emlegeti Károlyit, az „istenes vén ember”-t, s írja le személyes szerepét, gyermekkori nagy élményét a *Vizsolyi Biblia* kinyomtatásában.

Szenci Molnár Albert még a bibliakiadásai előtt, 1607-ben Hernbornban megjelentetett külön kötetben az általa magyar nyelvre lefordított zsoltárokat (*Psalterium Ungaricum*). Ezt a műfordítás-költészetet Bán Imre szerint mindmáig élte „a szövegvers jelleg, az egyéni és közösségi élmény ihletett kifejezése, továbbá a magyaros színezet; nem is beszélve arról, hogy református gyülekezeti használatra négyszáz éve rendszeresen megjelennek”. Zsoltárfordításaival gyakorlati gyülekezeti igényeket akart kielégíteni, de azoknak önálló költői értékük is van. Fordításában, átköltésében a francia és a német reneszánsz költészet hagyományaira, valamint a francia zsoltárköltészet dallamaira támaszkodott. (Mivel a dallamot is megadta, a hívek Magyarországon szinte ugyanúgy énekelték a zsoltárokat, mint Európa más országaiban.) A 150 zsoltárt gazdag rímeléssel 130 dallamra írta meg, Clément Marot és Theodor Beza verses ? alapján. Több zsoltára a legismertebb gyülekezeti énekek közé tartozik, például a 90.: „Tebened bízunk...”

A reformátusok a hazai nyomdászat gyengesége miatt 1645-ben az amszterdami Janssonius nyomdával adatták ki Károlyiék bibliafordítását, amely a negyedik teljes magyar nyelvű bibliakiadásunk. Az idegen szedők azonban sok hibát ejtettek. Ez lesz az a kiadás, melyet majd Misztótfalusi javít, amelynek hibáival annyit hadakozik.

Az ötödik teljes magyar nyelvű bibliakiadást Szenci Kertész Ábrahám nyomtatta ki (Várad–Kolozsvár, 1660–1661). A nyomdász az olvasóhoz írt előszavában elmondja, hogy legfontosabb dolognak azt kell tekinteni, hogy „mentül tisztább és hibátlanb Biblia jőne szemünk eleibe és forgana kezünkbe”. Ez a kiadás ismét folió méretben jött ki a sajtó alól a fő patronus, id. Bethlen István kifejezett kérésére, hogy az idős emberek is el tudják olvasni a Szentírást.

Méltán világhírű betűművésznünk, Misztótfalusi Kis Miklós 1680 és 1689 között Hollandiában élt. A kolozsvári református egyház küldte ki, hogy felügyelje a Biblia kinyomtatását, és tanulja ki a nyomdászmesterséget. A Szentírás kinyomtatását több probléma is akadályozta, leginkább az anyagiak. Misztótfalusi 1683 őszén határozta el, hogy saját költségén kiadja a javított szövegű magyar Bibliát. „Hozzáfogok én, szegény legény lévén, és megmutatom, hogy egy szegény legénynek szives devociója többet teszen, mint

6. ábra. Várad-Biblia (Várad–Kolozsvár, 1660–1661)

egy országnak immel-ámmal való igyekezeti.” 1685-ben Amszterdamban jelent meg az „e nyelvünkön már hatodízben nyomtatott Biblia”, az *Aranyas Biblia*. Az újabb kiadást az indokolta, hogy az 1645. évi kiadásba „felette sok vétkek csúsztanak volt bé”. „Erdély féniksze” egyedül megtette tehát, amire egy ország nem volt képes egyházastól, fejedelmestől. Saját költségén kijavította és kinyomtatta a Bibliát, zsoltároskönyvet, Újtestamentumot, ábécéskönyvet adott a hívek kezébe. Mindezt tette azért, hogy „...közkinccsé tegye az olvasást, olcsó könyvekkel bővítsé a hazát”. Sokaknak nem igazán tetszett, hogy a tudós tipográfus belejavított műveikbe, korrigálva a bennük maradt hibákat, tévedéseket. Ezáltal kivívta a 17. századi erdélyi ortodox kálvinista vezetők haragját, akik szemében ez főbenjáró vétkeknek számított, hiszen szerintük a beavatkozással megváltozott a Biblia értelme. A jobb áttekinthetőség kedvéért társai segítségével kisebb technikai változtatásokat végeztek el, magyar nyelvre fordították az addig latinul szereplő rövidítéseket. Fontos formai változás, hogy a Biblia ismét „kisded formában” jelent meg.

A katolikus bibliafordítás

A katolikus hívők számára is fontos korszak volt a 17. század, hiszen a katolikus megújulás egyik legfontosabb eredménye, a magyar nyelvű Szentírás 1626-ban jelent meg Bécsben. Egy jezsuita páter, Káldi György végezte el a fordítást. Káldi Bibliája nemcsak felekezeti téren el az előzőektől. Ő nem előszót vagy ajánlást írt fordításához, hanem egy értekezést, *Oktató intést*. Teológiai, egyháztörténeti, dogmatikai kérdéseken túl megpróbálta bebizonyítani, hogy a katolikus egyház nem tiltotta meg, hogy a Szentírás nemzeti nyelvre lefordíttassék, de egyébként „nem mindig hasznos a Biblia saját nyelven való olvasása”, hiszen a tudatlanság, tanulatlanság tévútra vezetheti a hívőt. Elemzi Károlyi bibliafordítását és Molnár Albert bibliakiadásait, rámutat azok fogyatkozásaira, s azt veti szemükre, hogy új Bibliát „koholtak”. Szerinte Károlyi méltatlanul vádolja a katolikuskat a deák Bibliáért, azaz kiáll a *Vulgata* tekintélye és hitelessége mellett.

A Káldi-Biblia megjelenését Bethlen Gábor és Pázmány Péter egyaránt támogatta anyagilag is. Ismert dolog, hogy a magyar kultúra ügyét mindketten szívükön viselték, de míg Pázmány támogatása érthető, addig a református fejedelemé magyarázatra szorult. Anyagi segítsége (száz arany) két okkal magyarázható: egyrészt „Bethlen toleráns és rugalmas valláspolitikát folytatott, másrészt pedig politikai tényezők motiválták. Soha nem az ideológiai ellenfél megsemmisítése, hanem sokkal inkább megnyerése volt a célja.”

Összehasonlítva a Káldi-féle Bibliát a Károlyiéval – azaz a katolikus és a református teljes magyar nyelvű fordításokat –, azt mondhatjuk, hogy az utóbbinak volt nagyobb hatása a magyar nyelvű irodalomra, ez élt és él máig is intenzívebben és hatékonyabban az irodalmi emlékezetben. „Káldi György szövege világos, jól érthető és magyaros, Bibliájának hatása azonban mégsem mérhető a Károlyiéhoz, mert a katolikus egyház teológiai álláspontja sokáig nem kedvezett az anyanyelvű Szentírás gyakori és nagy példányszámú kiadásának.”

A katolikus egyház csak a 18. században, 1757-ben engedélyezte a Biblia anyanyelvű kiadását. Annak ellenére, hogy a Tridenti Zsinat határozottan megtiltotta a Szentírás nemzeti nyelvre való fordítását, Magyarországon a 17. század elején mégis megjelent egy katolikus szellemben átültetett Szentírás – és nem kisebb egyházi vezető, mint Pázmány ösztönzésére. Ez azzal magyarázható, hogy Magyarországon a 16. században a lakosság nagy többsége protestáns vallású volt, s nekik volt anyanyelvű bibliájuk.

A régebbi szakirodalom szerint Káldi felhasználta Szántó Arator István mára elveszett bibliafordítását. Káldi saját bevallása szerint nem tudott jezsuita társának készülő munkájáról: „Én azt nem tudván, hanem látván, hogy a keresztyének a Szentírásnak, avagy Bibliának méltóságos nevét kedvelvén, válogatás nélkül olvasnák a tévelygő újítónak hamisan fordított Bibliáját; és általlátván, hogy abból az orvosság helyett mérget, az üd-

vösség helyett kárhozatot találhatnának...” Munkája közben nemcsak hogy nem használta Szántó Arator munkáját, de 1607-ben, amikor Szántó még csak elkezdte fordítását, ő már kész volt a sajátjával. A két jezsuita munkájának következetes együtt emlegetése az-
 zal magyarázható, hogy Káldi Bibliájának sokéves ellenőrzése alatt felhasználták Szántó ma már nem ismeretes kéziratát.

A Biblia olvasása, ismerete

Vajon milyen mértékben járultak hozzá 16–17. századi bibliafordításaink és -kiadásaink ahhoz, hogy ne csak az egyházi vezetők, a lelkészek, plébánosok, hanem a hívő emberek is napi gyakorlatként forgassák, olvassák a Bibliát? Különböző mértékben, különböző hatékonysággal, melyet erősen meghatározott a könyvek példányszáma, ára és mérete. A *Vizsolyi Biblia* 700–800, a hanai 1500, az oppenheimi 2000 példányban jelent meg. Leginkább az oppenheimi Biblia kezdte megvalósítani, beteljesíteni a vágyat, hogy a Biblia napi olvasmánnyá váljon, s egyáltalán elérhető legyen. A köznép alig olvashatta a Bibliát, mert nemigen vehette meg; nemcsak azért, mert kevés volt belőle, hanem mert igen drága is volt: átlagban 100–150 tyúk vagy három hizott ökör árát kellett volna fizetnie érte.

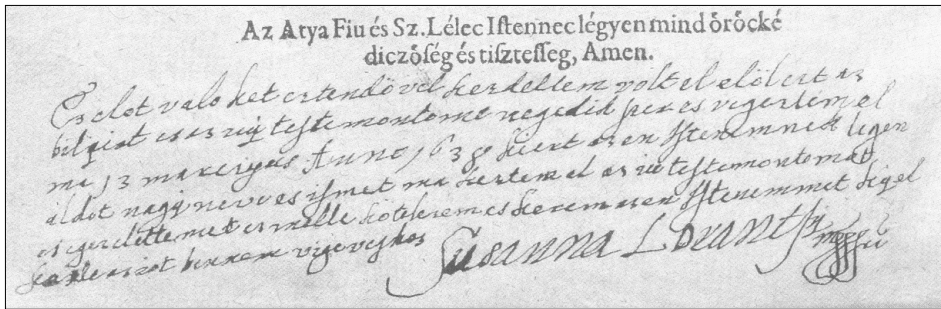
A protestáns lelkészek még a 17. század második felében is arról panaszkodnak, hogy kevés a Biblia. A zsinat hiába írja elő annak kötelező használatát, ha nincs hozzáférhető példány. Margitai Péter református püspök írta az egyházkerület jegyzőkönyvébe: „Az esperesek a felügyeletük alá rendelt lekipásztorokat az egyházlátogatás idején szorgalmatosan vizsgálják meg, egyebek között a Szent Bibliát illetőleg. Ha valamelyik lekipásztornak nincsen Szent Bibliája, de subája van, vesse le, adja el, s az árából vegyen Szentírást. Ha pedig nincsen sem Szentírása, sem subája, a kánonoknak megfelelően tiszteletől meg kell fosztani.”

A Biblia olvasása több ismert irodalmi, történelmi személyünkél is jól nyomon követhető, ők meg tudták venni, sőt több példány birtokosai is voltak. Gondoljunk csak Bethlen Miklósrá, aki menyasszonyának írott levelében kéri: „Az Bibliát szorgalmatosan olvasd.” A Biblia olvasói életük során gyakran többször is elolvasták azt, életük része lett. Ha befejezték, újrakezdték. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem állítólag tizenhétszer olvasta el a Bibliát.

A közelmúltban látott napvilágot egy szépkiállítású, igényes album *A bibliás Rákócziak* címmel. A kötet abból az alkalomból jelent meg, hogy a Sárospataki Református Kollégium visszakapta Oroszországba elvitt könyveit. Rákóczi Zsigmond nemcsak a dinasztia megalapítója, hanem ő volt az első „bibliás Rákóczi” az erdélyi fejedelmek sorában. Anyagilag is támogatta a *Vizsolyi Biblia* megjelenését. Temetésén Miskolczi Csulyak István kálvinista prédikátor így emlékezett: „Az scholában pedig hogy idejét nem haszontalanul foglalta legyen, nyilván vagyon. Mert míg az kegyetlen betegség ő Nagyságának keze erejét el nem vötte: nemcsak akaratát írhatta levélben, és másnak keze írását is olvashatta el: de még több foglalatossága között is az szent Bibliának és az jól viselt dolgokról írott könyveknek olvasásában magát gyönyörűségesen gyakorolta.”

I. Rákóczi György, a „bibliás örálló fejedelem”, életében többször is végigolvasta a Bibliát, és a befejezés időpontját bele is írta könyvébe. A fennmaradt kötetek tanúsága szerint a vizsolyi kiadásból kettő volt meg neki bibliotékájában, de Szenci Molnár Albert kényelmesebben használható hanai, 1608-as kiadását többet forgatta.

1625-ben ezt írta az *Újszövetség* végére, az üres részre: „Aldot legien az en kegielmes es igen Irgalmas istenemnek sentseges neve, ki az eo niag kegies segítsegevel ez egez o es ez uj testamentomnak keoniveit turheteo Egessegeben es allapatban it Sarospatakon 30 die Augusti Anno 1625 Estue 8 orakor el vegesnem engedte. Imadom es tistelem az Tellites Sent haromsag istent es kerem azon ez utannis ezen kegies attiai gonduisselese raitam

7. ábra. Lorántffy Zsuzsanna beírása

terjedven engedgien [?] életemnek veget az eo igaz esmereteben Felelmeben sent es josagban istenes dolgoknak keoveteseben es giakorlasaban el ernem Amen Amen Amen. Irtam Patakon Ultima Augusti. Non est currentis neque volentis sed miserentis Dei. G. R.” Azaz: „Augusztus 31. Nem azé, aki akarja, és nem is azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené. [Róm 9,16.] Georgius Rákóczi.” (A jelmondat Ottlik Géza egyik legfontosabb idézete az *Iskola a határon* című művében.)

1627-ben pedig, mikor elvégezte az olvasást, ezt írta a bal oldali lap aljára: „Anno 1627 die 25 marti [!] az en kegielmes istenemnek szent es kegies engedelmeböl vegestem el olvasasat ez ui testamentomnak, kiert legien aldot az ő szentseges niag neue örökön öröke Amen Amen Amen.”

Felesége, Lorántffy Zsuzsanna is gyakori forgatója volt a Bibliának. Saját példánya végére ezt írta oda: „Ez elot valo ket eztendővel kezdettem volt el elől ezt az biblijat es az ujtestamentomt negedikszer es vegeztem el ma 13 marcius Anno 1638 kiert az en Istenemnek legen aldot nagi neve es ismet ma kezdttem el az ui testamentomot es egez elettemet ez melle kötelezem es kerem az en istenemmet ky el kezdte az iot bennem vige veghez. Susanna Lorantffy m. pr.” Ez a példány, Szenci 1608-as kiadása, 2006-ban érkezett vissza Oroszországból a sárospataki gyűjteménybe.

És végül egy kis kitekintés

Nem feladatunk, hogy további jeles magyar személyeket soroljunk fel, zárásként csak

8. ábra. Ady Endre és Babits Mihály

utalnánk néhány olyan íróra, költőre, akire nagy mértékben hatott a Biblia: Juhász Gyula (*A húsvét margójára*), Karinthy Frigyes (*Barabbás*), Kosztolányi Dezső (*Káin*), Mészöly Miklós (*Saulus*), Nadas Péter (*A Biblia*), Örkény István (*Mese vízkereszt-re*), Pilinszky János (*Apokrif, A szentírás margójára*), Simonyi Gyula (*Forgácsok egy fakeresztről*), Sík Sándor (*Advent*), Szabó Magda (*Mózes egy, huszonkettő*). Ady Endre és Babits Mihály is üzenet értékűnek szánta, hogy közös képük a *Vizsolyi Biblia* fölött készüljön el.

Idén, a Biblia évében rendezte meg az Országos Széchényi Könyvtár a *Biblia Sacra Hungarica – A könyv, „amely örök életet ad”* című kiállítást, ahol eredeti könyve és kéziratok révén is bepillantathatunk jeleseink bibliaolvasási és -használati szokásaiba.

Jegyzet

(1) Az előadás elhangzott Hévízen, 2008. október 11-én, a Csokonai Vitéz Mihály Irodalmi és Művészeti Társaság konferenciáján.

Irodalom

Ács Pál (1982): A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 391–414.

Bartók István (2004): Erasmus hatása. In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. II. Budapest. 348–350.

Heltai János – Gáborjáni Szabó Botond (2008): *Biblia Sacra Hungarica. A könyv „amely örök életet ad”. 2008. november 21–2009. március 29.* OSZK, Budapest.

Bitskey István (1981): Bethlen, Pázmány és a Káldi-Biblia. *Századok*, 4. 737–743.

Borsa Gedeon (1990): A magyar biblia és a hazai könyvnyomtatás a 16–17. században. *Theológiai Szemle*, 160–162.

Bottyán János (1982): *A magyar Biblia évszázadai*. Budapest. 33–75.

Gilmont, François (2000): A reformáció és az olvasás. In: Cavallo, Guglielmo–Chartier, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest. 239–267.

Heltai János (1990): A protestáns magyar Biblia XVII. század eleji könyvtári kultúránkban. *Theológiai Szemle*, 218–223.

Imre Mihály (2006): *A Vizsolyi Biblia egyik forrása, Petrus Martyr*. Debrecen.

Jakó Zsigmond (1974, szerk.): *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bukarest.

Jankovics József (1996): Tótfalusi Kis Miklós a magyar ugaron. A betű elvetése. In: Halmos Ferenc (főszerk.): *Száz rejtély a magyar irodalomból*. Budapest. 36–37.

Julia, Dominique (2000): Az olvasás és az ellenreformáció. A Biblia olvasása. In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest. 268–304.

„Az keresztyén olvasóknak”: magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a

16–17. századból. Sajtó alá rend. és a jegyz. írta Zvara Edina. Szerk. Jankovics József. Budapest. 2003. (Régi magyar könyvtár. Források 14.)

Madas Edit (2002): Magyar nyelvű kódexirodalom (1440 k.–1530 k.). In: *Uralkodók és corvinák*. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulójára. Szerk. Karsay Orsolya; mtárs Földesi Ferenc. Budapest. 157–162.

Molnár Antal (2002): A horvát és magyar nyelvű katolikus bibliafordítás és a római inkvizíció. *Magyar Könyvszemle*. 24–36.

Monok István – Hapák József (2006): *A bibliai Rákócziak*. Budapest.

Péter Katalin (1995): A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században. In: *Uő: Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Budapest. 31–55.

Szabó András (1997): A bibliafordítások száz éve. In: *A magyar nyelv és irodalom*. Budapest. 224–225. (Pannon enciklopédia).

Szabó András (2006): A Vizsolyi Biblia keletkezéstörténete és a vizsolyi példány. In: *Érenél maradóbb. A Vizsolyi Biblia vizsolyi példányának hasonmása*. Szerk. Monok István, Nyerges Judit. Budapest – Vizsoly. 22–30.

Vásárhelyi Judit, P. (2006): *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai*. Előzmények és fogadtatás. Budapest. (Historia Litteraria 21.)

Vásárhelyi Judit, P. (2001): Káldi György: Oktató inté. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 623–637.

Jankovics József – Zvara Edina
MTA, Irodalomtudományi Intézet –
SZTE, BTK, Könyvtartudományi Tanszék

Az irodalom mint alakulástörténeti szövevény

Kutatási és oktatási kérdések

Az irodalom létmódjáról és történetéről alkotott elképzelések két lényeges ponton szerveződtek át a 20. század második felében. Egyrészt megjelentek a mű anyag-szerűségét (szubsztancialitását) imagináriussá oldó elképzelések, másrészt tarthatatlanná váltak az irodalom történetét a művek egymásutánjával, kronológiai rendjével azonosító nézetek. Ezeket az irodalomtörténeti gondolkodást átalakító elveket szükség-szerűen kötik a provokatív/hangsúlyos jaussi (1980), barthesi (1996) megnyilatkozásokhoz, amelyek a 20. század végének dekonstrukciós törekvéseiben nyertek ismét for-